

מבוא

קרן גליק וקמילה מיכמן*

לקראת סופו של העשור השני של המאה העשרים ואחת, החינוך המשפטי ניצב על פרשת דרכים. פתיחתם של עשרה מוסדות חדשים ללימודי משפטים מאז אמצע שנות התשעים, הגידול העצום בכמות הסטודנטים למשפטים והעלייה המתמדת במספר עורכי הדין, גררו אחריהם חששות מפני הצפת השוק ושחיקת מעמדו של המקצוע המשפטי והציבו את הפרופסיה בלב הדיון הציבורי והפוליטי. כבר בשנת 2000 כונסה ועדה בידי שר המשפטים דאז ד"ר יוסי ביילין, ובראשה שופטת בית המשפט המחוזי דאז הילה גרסטל, במטרה לבחון את טיבה של ההכשרה המקצועית שניתנה לעורכי דין במהלך תקופת התמחותם, לרבות מתכונת מבחני ההסמכה. בעקבות ועדה זו נולדו הצעות חוק רבות, שעסקו כולן בבחינת חלופות לשמירה על איכות מקצוע עריכת הדין ובהן שינוי מבנה בחינות ההסמכה, הארכת תקופת ההתמחות והידוק הפיקוח על עורכי דין במשך תקופת התמחותם. ברקע אף גובש מתווה בדבר "השבחת המקצוע והארכת ההתמחות" בין ראש לשכת עורכי הדין, שרת המשפטים, נציגי המוסדות להשכלה גבוהה, נציגי הסטודנטים למשפטים ויו"ר ועדת החוקה חוק ומשפט של הכנסת. בתוך כך התגבשה בקרב כל הגורמים המעורבים בעיצוב הפרופסיה המשפטית ההכרה, כי לימודי המשפטים, התקופה החשובה ביותר בהכשרת עורכי דין ומשפטי העתיד, נדרשים אף הם לבחינה מחודשת.

תהליכים אלו הביאו את המועצה להשכלה גבוהה ליזום תהליך של בחינת כל המוסדות ללימודי משפטים בישראל על ידי ועדה בין-לאומית. בדו"ח הוועדה, שהתפרסם בשנת 2016, לאחר בחינת כלל מוסדות ההשכלה הגבוהה שמעניקים תואר במשפטים, ציינה הוועדה את ההשפעות הבין-לאומיות על החינוך המשפטי בישראל. בחלקו של הדו"ח שעסק בתוכניות לימודים נאמר כי "אמנם היו הבדלים בין המוסדות, אבל כולם השתמשו בגרסה זו או אחרת של תכנית לימודי המשפטים האנגלו-אמריקאית במשפט המקובל, בשינויים קלים". עוד נכתב בדו"ח כי "הגישה הפדגוגית ממשיכה בדרך כלל את המסורת האירופאית של הרצאות פרונטליות", כך שהלמידה היא ככלל פסיבית. הוועדה ציינה ש"קיימת התנגדות משמעותית של הסטודנטים לשיטות הוראה המחייבות השתתפות פעילה יותר של הסטודנטים. בכל בתי הספר למשפטים שבהם ביקרנו נאמר לנו שהתרבות הסטודנטיאלית הרווחת היא שלא לקרוא את החומר שהוטל עליהם לפני השיעורים, חוץ מאשר בסדנאות וסמינרים קטנים"¹. אם כן, כפי שעולה מהדו"ח, אתגר החינוך המשפטי בישראל בעת הזאת הוא להמשיך ולבחון את ההשפעות הבין-לאומיות ואת התאמתן להוראת המשפט בישראל, וכן לבחון את הפדגוגיה במוסדות החינוך המשפטיים ואת דרכי ההוראה והלימוד הננקטות בה. כך זה עוסק, בין היתר, בסוגיות אלו ומציע כיווני חשיבה חדשים ומרעננים הן ביחס לתכנים הנלמדים והן ביחס לדרכי ההוראה.

בתוך כך, בשנת 2015 הובילה אוניברסיטת תל אביב רפורמה בתוכנית הלימודים. ברקע הרפורמה עמדה התחושה שלמרות השינויים העצומים שעברו על הפרופסיה המשפטית ועל המשפט, לימודי

* סטודנטיות לתואר ראשון בפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן אוניברסיטת תל אביב; עורכות, מעשי משפט.

המשפטים התאבנו ושיקפו את עולם המשפט כפי שהיה לפני שלושים שנה ויותר. במשך שנים רבות כללה תוכנית הלימודים המסורתית לימוד קורסי יסוד של ענפי המשפט המרכזיים במהלך השנים הראשונות לתואר. לצד זאת ניתנה לסטודנטים האפשרות לבחור מתוך מספר יחסית מצומצם של קורסי בחירה בתחומים מטא-משפטיים או קורסים בתחומים משפטיים ממוקדים או תיאורטיים יותר. תוכנית הלימודים שלאחר הרפורמה נשענת על תפיסה פדגוגית חדשנית העומדת בבסיס לימודי המשפטים ומתבטאת בשני מובנים: ראשית, לימודי המשפטים באוניברסיטה נתפסים לא רק כהכשרה מקצועית לפרקטיקה, אלא כחוויה מכוננת המעצבת את תפיסת האדם את החברה שבה הוא חי ואת המוסדות המושלים בה. שנית, תוכנית הלימודים מתבססת על בניית ידע בסיסי רחב בשנת הלימודים הראשונה – הכולל, לצד קורסי יסוד בתחומים משפטיים קלאסיים, עיסוק בשאלות רחב משפטיות ובהן חקיקה ורגולציה, פרוצדורה, היחס בין פוליטיקה כלכלה וחברה, וכן בהיסטוריה של המשפט הישראלי – ועל העמקה בתחומי משפט שונים במשך התואר. בכך הסטודנטים הופכים לשותפים יוצרים של חוויית החינוך שלהם, ותחושת האחריות שלהם על הליך החינוך של עצמם גוברת.

הכרך הנוכחי של "מעשי משפט" מבקש לבחון את החינוך המשפטי בישראל, על רקע השינויים המפליגים – המטריאליים והאידאולוגיים – שעברו על הפרופסיה המשפטית בשני העשורים האחרונים, ולספק קריאת כיוון באשר למגמות אפשריות ולכיווני חשיבה עתידיים שיעצבו את החינוך המשפטי בעשורים הבאים. הכרך מורכב משבעה מאמרים שעוסקים בחינוך המשפטי מנקודות מבט שונות, וכן מפרויקט פרספקטיבות על החינוך המשפטי שבמסגרתו ביקשנו מכותבים וכותבות מגוונים – סטודנטים וסטודנטיות למשפטים, שופטים, אנשי אקדמיה ועורכי דין – לכתוב רשימה קצרה שבה הם מתארים את החינוך המשפטי מנקודת ראותם.

כנקודת פתיחה לבחינת מצבו של החינוך המשפטי בישראל, תורגם מאמרו הקלאסי של דנקן קנדי "חינוך משפטי כהכשרה להיררכיה" (Legal Education As Training For Hierarchy). קנדי הוא פרופסור בדימוס בבית הספר למשפטים של אוניברסיטת הרווארד ואחד האבות המייסדים של התנועה הביקורתית למשפט (Critical Legal Studies). מאמר זה הוא גרסה מקוצרת של ספרו חינוך משפטי ושעתוק ההיררכיה: פולמוס כנגד השיטה (Legal Education and the Reproduction of Hierarchy: A Polemic Against the System) שהתפרסם לראשונה בשנת 1983, ובגרסה מחודשת בשנת 2004. ספר זה מציג תיאוריה תורת-משפטית הקושרת בין צורה לתוכן, ומתאר כיצד חוויית הלימוד, כפי שעוצבה בבתי הספר למשפטים בארצות הברית של שנות השמונים, גרמה לסטודנטים להפנים דפוסים של היררכיה ואי-שוויון חברתי. קנדי טוען כי חוויית לימודי המשפטים עצמה היא חוויה היררכית המנתבת את הסטודנטים, מסמנת אותם ומסלילה אותם לקחת חלק בשעתוק המבנים ההיררכיים הקיימים בחברה ובכך "מכשירה" אותם להיררכיה בחיים המקצועיים והחברתיים.

ישי בלנק שופך אור במאמרו על התיאוריה הביקורתית למשפט, שקנדי הוא מבין מייסדיה. הוא מציג את הנחות היסוד של הגישה הביקורתית ועומד על ייחודיות כתיבתו של קנדי בתוך אסכולה זו. בלנק מנתח את טיעונו של קנדי כמדגים ומפתח את הגישה הביקורתית למשפט ובוחר את הרלוונטיות שלו לחינוך המשפטי בישראל כיום. בתוך כך מתגבשת ההבנה כי השאלות החברתיות והפוליטיות הרחבות שעמדו בבסיס המאמר של קנדי עדיין רלוונטיות מאי פעם, גם אם בימינו הן משתקפות לעתים באופן מעט שונה בחינוך המשפטי.

אף על פי שמאמרו של קנדי נכתב כבר למעלה משלושים שנים ובמקום מרוחק (ארצות הברית), במהלך העבודה על תרגומו, דווקא אנחנו, סטודנטיות באוניברסיטת תל אביב בשנת 2018, נדהמנו מן הרלוונטיות שלו לחוויית הלימוד שלנו. הקריאה גרמה לנו לתהות באשר לשאלות הטמפורליות

ולגיאוגרפיה של החינוך המשפטי. בלנק נועץ תחושה זו בפתוס המרדני והעל־זמני שתמיד יבטא את קולם של הסטודנטים. לתחושתנו הדבר טמון גם בעובדה כי לתיאוריו של קנדי ביחס לחוויית הלימודים בפקולטה עדיין קיימת אחיזה במציאות והגלגל הוא אותו גלגל.

המאמר של קנדי היווה השראה לכותבים נוספים בכרך ושימש עבורם נקודת התייחסות להתבוננות על החינוך המשפטי בימינו. המאמר "הנרון: דין וחשבון לאקדמיה על נבוכותיו של החניך ק'" שכתבו ארנה בן־נפתלי ועמוס לאור עוסק במצבו של החינוך המשפטי בישראל, כפי שהוא נראה בעיני הכותבים, דרך מסע חניכתו של החניך ק'. במאמר מצביעים הכותבים, בעקבות קנדי, על הקושי שבהיחלצות מפרדיגמות המנציחות את ההיררכיה בחינוך המשפטי. לצד זאת הם מציגים חזון המבקש לראות את עיקרו של החינוך המשפטי ככלי להתערבות ביחסי כוח חברתיים הן באקדמיה והן מחוצה לה, שבכוונו להאיר בעיות חברתיות ולפתור אותן.

רתימת האקדמיה לשינוי חברתי ולעיצוב החינוך המשפטי באופן שישרת תכלית זו, מתבצע לטענת ורדית דמרי מדר באופן פרקטי במסגרת הקליניקות המשפטיות. במאמרה "לקרוא את פרידה בקליניקה" מראה דמרי מדר כיצד הקליניקות המשפטיות מבטאות את הגותו של פאולו פרירה – פילוסוף ואיש חינוך ברזילאי – שראה בחינוך כלי לשחרור האדם מעוולות, דיכוי וניצול. היא פורסת את משנתו עבור אלו מאיתנו התוהים על חשיבות הקשר בין תיאוריה לפרקטיקה ועל תפקידן החשוב של הקליניקות כ"מקדמות אחריות חברתית כחלק מהמקצוענות המשפטית".

מאמרם של נטע זיו, תמר קריכלי-כץ ואיסי רוזן-צבי "החלום ושברו – דפוסי אי־שוויון וריבוד בקרב בוגרי משפטים בישראל בפתח המאה העשרים ואחת" מציג את מצבם של תוצרי החינוך המשפטי – בוגרי בתי הספר למשפטים. המאמר, המבוסס על מחקר אמפירי רחב היקף, עומד על השינויים שהתחוללו במקצוע עריכת הדין בשני העשורים האחרונים, ומציג תמונת מצב ערכנית של בוגרי משפטים שסיימו את לימודיהם בין השנים 1995–2015. המאמר מראה כי שבירת המונופול של האוניברסיטאות ופתיחת מסלולים ללימודי משפטים במכללות פרטיות וציבוריות פתחו את שערי המקצוע בפני אוכלוסיות חדשות, כגון ערבים, מזרחים ועוד. עם זאת, עולה ממנו במובלע כי כפי שטען קנדי, קשה לשבור דפוסי אי־שוויון במקצוע המשפטי, כל עוד החינוך המשפטי עצמו משמר ומנציח דפוסי אלו. המאמר מראה כי לצד הנגשת המקצוע לאוכלוסיות חדשות, ולמרות ההבטחה הטמונה בפרויקט ההתמקצעות לניעות חברתית, הפרופסיה המשפטית ממשיכה לשמר דפוסי ברורים של אי־שוויון וריבוד על בסיס מגדרי, לאומי, עדתי וסוציו־אקונומי, כמעט בכל התחומים. אורי אהרונסון, במאמרו "המשפט מערכאות הדיון", מתבונן על החינוך המשפטי מכיוון שונה אך חשוב לא פחות – זה של כיתת הלימוד והתכנים הנלמדים בה – ומצביע על כשל מרכזי בתוכנית הלימודים הקיימת בכך שהיא מבוססת כמעט באופן בלעדי על פסיקה של בית המשפט העליון. אהרונסון מציע להבנות אותה מחדש כך שתכלול גם פסיקה של הערכאות הדיוניות. לטענתו, הדומיננטיות של בית המשפט העליון בעיצוב תוכנית הלימודים מסווה את תפקידן של ערכאות הדיון בעיצוב הדין הפוזיטיבי והחוויה הממשית של האדם במשפט. לאור זאת, מוצעת שיטת לימוד חדשה הנסמכת על העבודה השיפוטית של ערכאות הדיון כמקור מרכזי להכרת המשפט והבנתו. חותם את שער המאמרים שבחוברת מאמרה של דינה זילבר, כיום המשנה ליועץ המשפטי לממשלה (משפט ציבורי־מינהלי) ובעברה פרקליטה במחלקת בג"צים בפרקליטות המדינה, "המון דברים יפים ראו עיניי: מחלקת הבג"צים כאתר של חינוך משפטי". בתקופה שבה מעוררים היסודות העומדים בבסיס המערכת המשפטית הציבורית, טוענת זילבר, יש חשיבות להמשך החינוך ועיצוב עולמו הערכי של המשפטן לאורך השנים, הרבה מעבר לכותלי האקדמיה. המאמר בוחן את מחלקת הבג"צים כאתר של חינוך משפטי ומשתמש בו כדוגמה לבית גידול לעיצובו של המשפטן הציבורי

הראוי. בתוך כך היא פורסת את האתוס המחלקתי שלאורו פועלים מחלקת הבג"צים ופרקליטיה, את אופן הנחלתו "דרך הרגליים" ובחניכה צמודה ורציפה של הפרקליטים הצעירים, ואת החשיבות שבשמירתו ובחוסנו כערוכה להגנה ראויה על זכויות אדם ועקרונות היסוד של השיטה.

הפרויקט פרספקטיבות על החינוך המשפטי כולל כמה מאמרים קצרים המציגים פסיפס של עמדות ביחס לחינוך המשפטי. שלושה מאמרים עוסקים בחינוך המשפטי כפי שהוא נחוה על ידי הסטודנטים. חיה גרשוני ורבקה לרנר מציעות ניתוח ביקורתי של לימודי המשפט במסלולי הלימוד החרדיים במכללות. הכותבות מצביעות על חסמים שעומדים בפני נשים חרדיות להשתלבות מלאה בפרופסיה המשפטית עקב תוכנית הלימוד, שלא מצליחה לפצות על הבניות חברתיות קיימות. סיטואציה מקבילה מציג רביע אגבריה שמתאר את חוויית הלימודים בפקולטה למשפטים בעיניו של סטודנט ערבי. החינוך המשפטי מנקודת מבטם של סטודנטים ערבים, מסביר אגבריה, מלווה בניכור ובזרות בהיבטים שונים: הן מבחינת מרחב הלימודים, הן מבחינת התכנים האקדמיים ולבסוף, אף מצד יחסם של חבריהם לספסל הלימודים. ענת עובדיה-רוזנר טוענת כי חוויית הלימודים אינה פשוטה עבור כלל הסטודנטים שפועלים בסביבה שמדגישה תחרות וחשים כי הם נמדדים על פי ציוני הבחינות בלבד. התוצאה, לטענתה, היא סביבת לימודים שמצביחה סטודנטים בתחרות ממשית ומאיימת האחד כנגד השני בדרכם להצלחה המקצועית שהם מייחלים לה.

על קו התפר שבין המצב הקיים לבין כיווני חשיבה עתידיים עומדת הרפורמה שנערכה בתוכנית הלימודים בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב. רועי קרייטנר מתאר את הרציונלים שעמדו בבסיס המעבר לתוכנית לימוד חדשה ואת השינויים שהתחוללו באופן הלימוד בעקבותיה. מטבע הדברים, רפורמה זו, ככל רפורמה, אינה חפה מביקורת והמלאכה טרם נשלמה כפי שמציעים כותבים אחדים בכרך, הקוראים לשינוי תוכניות הלימוד או לחזרה למסורות שנשתכחו. כך למשל שופטת בית המשפט העליון דהיום, ודיקאנית הפקולטה למשפטים בעבר, שופטת בית המשפט העליון דפנה ברק-ארז מבקשת להחזיר עטרה ליושנה ולבסס את עיקרו של החינוך המשפטי על קורסי יסוד דוקטרינריים שיימדו במתכונת לימודי חובה, על מנת להקנות למשפטן הצעיר כלים ומיומנויות של חשיבה ביקורתית תוך ביצוע ניתוחי רוחב בין ענפי המשפט השונים. השופט דורי ספיבק, שהיה עורך דין בקליניקה לזכויות אדם בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב בעברו וכיום מכהן כשופט בית הדין האזורי לעבודה, קורא להשבת השופטים אל האקדמיה המשפטית, מתוך תפיסת תפקידו של השופט כדמות מחנכת שבכוחה להעשיר את עולמו המשפטי של הסטודנט באופן המיטבי ביותר. בד בבד הוא טוען כי מערכת בתי המשפט שכחה את תפקידה הפדגוגי בחינוך משפטים צעירים, עובדה שגרמה לה להפסיק כמעט לחלוטין להעסיק מתמחים בלשכות השופטים ולהחליפם בעוזרים משפטיים.

כותבות אחרות עוסקות בחינוך המשפטי מנקודת מבטן של מרצות באקדמיה ומציעות מתודות פדגוגיות ביקורתיות, חדשניות ומרעננות להטבתו. אורית קמיר למשל מציגה קישור פדגוגי חשוב בין משפט לקולנוע, ומציעה מתודה להוראת לימודי המשפט באמצעות סרטים, על מנת לאפשר לסטודנט ליישם את ארגז הכלים התיאורטי שהוא רוכש במהלך לימודיו על מקרים פרטניים. יפעת ביטון קושרת בין התיאוריה הפוליטית של קנדי, כפי שהפנימה אותה כתלמידתו, ומראה כיצד היא מיישמת אותה בתחום הוראת דיני הנזיקין על ידי לימוד של האופן שבו ניתן לתקן עוולות חברתיות באופן פרקטי, באמצעות שימוש בשדה משפטי שנחזה כניטרלי לכאורה.

לבסוף, ענת רודניצקי, עורכת דין בקליניקה לדיוור, קהילה ומשפט בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב, עומדת במאמרה על חוסנן של הקליניקות המשפטיות כאתרי חינוך העוסקים בנושאים שנויים במחלוקת. בתקופה זו שבה כוחות פוליטיים חזקים מנסים להצר את

צעדיהן של הקליניקות המשפטיות באמצעות יוזמות המגבילות את החופש האקדמי ולמנוע עיסוק בנושאים פוליטיים, המאמר בוחן, באמצעות מחקר כמותני ואיכותני, את ההשלכות על פעילותם של הקלינאים והמנחים האקדמיים של הקליניקות.

הערות

1 המועצה להשכלה גבוהה, המלצות ועדת הערכת האיכות בתחום המשפטים (2016) 2-48638-il.che.org.